

Loopt er een streepje door Von Humboldt?

Renkema, Jan

Published in:
Typografie moet

Publication date:
1993

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Renkema, J. (1993). Loopt er een streepje door Von Humboldt? In A. Hoekman (Ed.), *Typografie moet: Een bundel bij het afscheid van Karel Treebus* (pp. 71-78). 's-Gravenhage: SDU.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Loopt er een streepje door Von Humboldt?

Wilhelm von Humboldt (1767-1835) - taalkundige, filosoof en staatsman - is in de taalwetenschap blijven voortleven omdat er een principe naar hem is genoemd. Het principe van Von Humboldt luidt: elke taal tendeert naar een één-op-één relatie tussen vorm en betekenis.¹ Dit betekent bijvoorbeeld dat wanneer in onze taal door samentrekking *aar* ontstaat naast *ader*, en *buidel* naast *buil*, *ijdel* naast *ijl* enz., een van de vormen zal verdwijnen of een andere betekenis zal krijgen. In dit voorbeeld is het laatste gebeurd. Niemand spreekt over *ijdele luchtlagen*, een *buil geld* of een *korenader*.

Het principe van Von Humboldt voorspelt dat er nooit zuivere synoniemen - meer vormen voor één betekenis - zullen bestaan. Als een taal naast *kroeg café* opneemt, zal er betekenisverschil ontstaan, bijvoorbeeld dat je in een café wel koffie kunt drinken, maar in een kroeg niet.

Dus de twee nu nog zuivere synoniemen *proefschrift* en *dissertatie* zullen in de toekomst in betekenis gaan verschillen; als dat niet gebeurt zal een van beide vormen vanzelf verdwijnen.

Toch valt er wel het een en ander af te dingen op het principe van de één-op-één relatie tussen vorm en betekenis.² Hoe kan verklaard worden dat er in een taal zoveel homo-

niemen - één vorm met meer betekenissen - blijven bestaan? Neem bijvoorbeeld *licht* in de drie betekenissen van zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord en werkwoord (bij daglicht lichte tegels lichten). Of mogen we hier zeggen dat we met drie woordsoorten, dus met drie vormen te maken hebben?³

Hoe het ook zij, het principe van Von Humboldt blijft een aantrekkelijk uitgangspunt in de studie van taalverandering, en in kwesties van taalverzorging als het gaat over al dan niet gewenste onderscheidingen. Ook voor typografische kwesties kan het principe van Von Humboldt een goed referentiepunt zijn.

Eén betekenis - zes vormen

In de typografie is er een markant voorbeeld van één betekenis met diverse vormen. Voor de betekenis 'citaat' of 'aanhaling' zijn zes vormen voorradig.

(1) De aanhaling

'...' Nederlands, enkel
"..." Nederlands, dubbel
„...” Nederlands, typoscript

'...' Engels, enkel
"..." Engels, dubbel
«...» Frans

Deze zes vormen hebben alle de betekenis dat de daarmee omgeven woorden niet voor rekening van de schrijver komen: citaat, 'zogenaamd'-functie enz. Het principe van Von Humboldt voorspelt nu dat er vormen zullen verdwijnen of dat er betekenisverschil zal optreden. In dit geval zien

we beide tendensen. De Franse aanhalingstekens zijn zeer zeldzaam; ook de Nederlandse typoscriptvorm komt - mede door het verdwijnen van de schrijfmachine - zelden meer voor. Het meest populair zijn de Nederlandse en Engelse notatie. De enkele Nederlandse en Engelse tekens worden gebruikt als er veel geciteerd wordt; in zo'n geval worden de dubbele gereserveerd voor een citaat in een citaat. Ook zien we een begin van een betekenisverschil: de dubbele tekens worden steeds vaker gebruikt voor citaten en de enkele voor de 'zogenaamd'-functie. Volgens het principe van Von Humboldt zouden typografen de ontwikkeling ietwat kunnen versnellen door duidelijk te kiezen voor één notatie, bijvoorbeeld de Nederlandse, en daarbinnen aansluiting te zoeken bij een beginnend betekenisverschil tussen citaat (dubbel) en andere functies (enkel), met een extra regel voor teksten waarin veel geciteerd wordt (enkele tekens).

Eén vorm - vijftien betekenissen

Het opvallendste voorbeeld van een vorm met meer betekenissen is het liggend streepje. Ik ga hier even voorbij aan de drie vormen die worden onderscheiden - kastlijntje, half kastlijntje en divisie - omdat ze op een normaal toetsenbord ook niet staan aangegeven (en alleen via extra handelingen kunnen worden verkregen). Het volgende overzicht is gebaseerd op Treebus (1988), Renkema (1992) en Van der Horst (1993). Het liggend streepje heeft ten minste vijftien functies.

(2) Het liggend streepje

1 *nulteken*

f 14,- (ook *f* 14,--, waarbij elk streepje dus een nul aangeeft).

- 2 *ontbrekingsteken*
In een tabel zet men een streepje wanneer een bepaalde waarde ontbreekt.
- 3 *structuurteken* in cijferreeksen (in plaats van een hele of halve spatie)
Telefoon: 04975-74521; ISBN 1-55619-492-7.
- 4 *minteken*
 $14 - 18 = -4$
- 5 *'tot'-teken*
De oorlog van 14-18.
- 6 *'tegen'-teken*
Met een eindstand van 14-18.
- 7 *'paar'-teken*
De jaartalcombinatie 14-18 roept nog steeds gruwelijke beelden op.
- 8 *citaatteken* (bij reeksen korte citaten)
- De afwas staat er nog, beet ze mij toe.
- Daar bedoel je toch niets mee, vroeg ik.
- 9 *opsommingsteken*
Op deze vergadering kwamen de volgende suggesties naar voren:
- Maak vooraf een overzicht van de werkzaamheden.
- Omschrijf de verantwoordelijkheden heel duidelijk.
- Zorg dat ieders taak bij iedereen bekend is.
- 10 *aandachtsteken* (meestal in tweevoud)
Naar leestekens - en met name het liggend streepje - is nog weinig onderzoek verricht.
- 11 *verrassingsteken* (ook *gedachtenstreepje*)
De laatste spreker zei dat hij slechts één opmerking had
- en bleef vijfentwintig minuten aan het woord!
- 12 *weglatingsteken*
In- en uitvoer, vlieglessen en -oefeningen.
- 13 *scheidingsteken* (ter wille van de leesbaarheid)
Precisie-instrument, kinder-inkleurplaten.

- 14 *afbreekteken*
Lei-draad, in-ter-vie-wer, cor-res-pon-dent.
- 15 *koppelteken*
a. Mevrouw Treebus-Waling;
b. Een bijna-botsing;
c. Eerste-hulpverlening.

Men kan tegenwerpen dat dit voorbeeld nogal opgeblazen is: betekenissen 2 en 12 - *ontbrekingsteken* en *weglatingsteken* - verschillen nauwelijks. Hetzelfde geldt voor *structuurteken* 3 en *scheidingsteken* 13. Het scheidingsteken geeft immers de structuur aan. Hiertegen kan worden ingebracht dat betekenis 15 in feite een verzamelterm is voor verschillende betekenissen, onder andere (zie hiervoor): a. 'geboren'; b. ongebruikelijke samenstelling; c. (voor drieledige samenstellingen) het eerste en tweede deel horen meer bij elkaar dan het tweede en derde deel. Maar ook bij een paar betekenissen minder is het typografisch symbool '-' de absolute tegenspraak van het principe van Von Humboldt.

Voer voor typografen?

Bij zoveel betekenissen zou men verwachten dat er differentiatie optreedt aan de vormkant (kastlijntje, half kastlijntje, divisie). Wat zien we echter gebeuren? Veel typografen raden het kastlijntje af, onder andere omdat die storend lang is en omdat er spaties bijhoren. Aan de vormkant zien we dus een tendens tegen Von Humboldt. Typografen gebruiken doorgaans alleen halve kastlijntjes en divisies. Bij het halve kastlijntje worden meestal ook spaties gebruikt. Bij de divisie hangt het gebruik van een spatie soms af van de betekenis; zie bijvoorbeeld het *minteken* (nummer 4) waar het streepje met spaties 'minus' betekent en het streepje zonder spatie erna 'min' aangeeft in de betekenis 'onder nul'.

Het gebruik tot nu toe bewijst dat Von Humboldt niet opgaat voor het liggend streepje. Maar is hier geen ontwerp-taak weggelegd voor typografen, met name voor een zeer gezaghebbend typograaf die nu pas echt vrijheid van handelen krijgt? Waarom geen dikkere divisie voor het afbreekteken? Waarom niet het tot nu toe mislukte ironieteken nieuw leven ingeblazen als verrassingsteken? Waarom geen weglatingsteken dat enige overeenkomst vertoont met het andere weglatingsteken in 's-Gravenhage en 'm'n'. Waarom geen hele kastlijn als citaat- en opsommingsteken?

Laatste vraag: Waarom zou een typograaf zich hierover druk maken? Op een normaal toetsenbord heb je toch ook maar één teken! Het enige antwoord is: Omdat in onze DTP-ge-uniformeerde tekstwereld dringend behoefte bestaat aan zinvolle variatie, aan schoonheid.

NOTEN

¹ Von Humboldt's principe is, voor zover ik kan nagaan, voor de studie van het Nederlands geïntroduceerd in Zonneveld (1978). Persoonlijke communicatie met Zonneveld bracht mij bij relevante passages in Von Humboldt. Met nadruk zij hier vermeld dat Von Humboldt zelf geen principe formuleert, maar in feite alleen een zeer voorzichtige uitspraak doet: (1836, VII, p. 73) "Da die Wörter immer Begriffen gegenüberstehen, so ist es natürlich, verwandte Begriffe mit verwandten Laute zu bezeichnen."

² Zie ook Klooster (1988) en Van As (1992).

³ Een aardige topper is de vorm *waar* met negen betekenissen: 1. koopwaar (zelfstandig naamwoord); 2. echt (bijvoeglijk naamwoord); 3. Ik waar niet door Europa, zei het spook (werkwoord); 4. Waar ben je? (vragend bijwoord); 5. De plaats waar ik woon (betrekkelijk bijwoord); 6. Waar ga je heen? (vragend voornaamwoordelijk bijwoord); 7. een plaats waar je heen kunt gaan (betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord); 8. Subsidie is hier volgens de regels, waar (=omdat) aan de voorwaarden is voldaan (onderscheidend voegwoord); 9. Waar toch! (tussenwerpsel).

⁴ N.B. Een streepje is in een tabel niet gelijk aan nul; een nul in een tabel is de afronding van minder dan een halve eenheid. Zie hiervoor o.a. Verrept en Janssen e.a. (1993) p. 224.

AANGEHAALDE LITERATUUR

As, S. van. 'Doubletten en het Humboldtiaans Principe: het geval nu/nou'. In *Forum der Letteren* jrg. 33, 1992, nr. 4, p. 284-301.

Horst, P.J. van der. *Redactiewijzer. Praktische Handleiding voor het Taalkundig en Typografisch Verzorgen van Teksten*. Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, 's-Gravenhage, 1993.

Humboldt, W. von. *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Königlich-Preussische Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1836.

Klooster, W.G. 'Humboldt, Homonymie en Synonymie'. In *Glottol*, jrg. 11, 1988, nr. 1, p. 1-10.

Renkema, J. *Schrijfwijzer. Volledig Herziene Editie*. Vijfde druk. Sdu Uitgeverij, 's-Gravenhage, 1992.

Treibus, K.F. *Tekstwijzer. Een Gids voor het Grafisch Verwerken van Tekst*. Sdu Uitgeverij, 's-Gravenhage, 1988.

Verrept, S. en Th. Janssen e.a. *Tweeluik Schriftelijke Communicatie. Deel II Strategisch Rapporteren*. Bohn Stafleu van Loghum, Houten/Zaventem, 1993.

Zonneveld, W. 'Doubletten'. In G.A.T. Koefoed en J. van Marle (red.), *Aspecten van Taalverandering, een Verzameling Inleidende Artikelen*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1978, p. 115-127.